

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

«Έγγραφή ἐν τῷ Μυζιθρᾶ». Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα

Ροδονίκη ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.439](https://doi.org/10.12681/dchae.439)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ Ρ. (2011). «Έγγραφή ἐν τῷ Μυζιθρᾶ». Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 181–192.

<https://doi.org/10.12681/dchae.439>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

«Ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾶ». Βιβλιογραφικές
δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13ο και τον
14ο αιώνα

Ροδονίκη ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 181-192

ΑΘΗΝΑ 2005

«ΕΓΡΑΦΗ ΕΝ ΤΩ ΜΥΖΙΘΡΑ».
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΚΑΙ ΤΟΝ 14ο ΑΙΩΝΑ*

Η μεταβολή του φραγκικού κάστρου του Μυστρά σε βυζαντινό αστικό κέντρο συντελείται στους αμέσως μετά το 1262 χρόνους με τη σταδιακή εγκατάσταση των κατοίκων της Λακεδαμονίας και την ανέγερση του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου για τη μεταφορά της έδρας της εκκλησιαστικής αρχής. Στη συνέχεια, και ιδιαίτερα κατά τους χρόνους της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328), εκδηλώνεται εντονότερα το ενδιαφέρον της κεντρικής εξουσίας για την οργάνωση της πόλης του Μυστρά ως διοικητικού κέντρου σε άμεση εξάρτηση από την Πρωτεύουσα¹. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής μπορεί να ενταχθεί η αποστολή από την Κωνσταντινούπολη στον Μυστρά του τιτουλάριου μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου Μοσχόπουλου, στον οποίο ανατέθηκε «κατ' ἐπίδοσιν» η μητρόπολη Λακεδαμονίας. Με αυτό τον τρόπο η τελευταία αναβαθμίστηκε έναντι της γειτονικής μητροπόλεως της Μονεμβασίας που είχε τα πρωτεία στα εκκλησιαστικά πράγματα της περιοχής².

Ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος, λόγιος ιεράρχης και υπέρμαχος της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ανδρονίκου

Β', έρχεται στον Μυστρά το 1288/89 και φεύγει οριστικά το 1315/16, ενώ ενδιάμεσα ταξιδεύει στην Κωνσταντινούπολη και αναλαμβάνει αποστολές κατ' εντολήν του αυτοκράτορος³. Ο Νικηφόρος ήταν γνωστός βιβλιόφιλος, που αγόραζε χειρόγραφα ή αντέγραφε ο ίδιος ή ανέθετε σε γραφείς, και πολλά από αυτά τα αφιέρωνε σε διάφορες σημαντικές μονές της αυτοκρατορίας. Έχουν εντοπισθεί δεκαεπτά χειρόγραφοι κώδικες που ανήκαν στη βιβλιοθήκη του, από τους οποίους τέσσερις ή πέντε σχετίζονται με τον Μυστρά, αφού για τους τρεις υπάρχουν ενδείξεις ότι γράφηκαν εκεί, ενώ δύο άλλοι δωρήθηκαν με αυτόγραφα αφιερωτήρια σημειώματα του Νικηφόρου σε εκκλησιαστικά ιδρύματα του Μυστρά⁴.

Το πρώτο χειρόγραφο, για το οποίο όλες οι ενδείξεις συνηγορούν ότι γράφηκε στον Μυστρά, είναι ο κώδικας της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης του Μιλάνου Z 34 sup. που περιλαμβάνει τις Πράξεις και τις Επιστολές των αποστόλων και τα τέσσερα Ευαγγέλια (διαστ. 16,7×12 εκ., φύλλα 295)⁵. Ο κώδικας είναι χαρτώος και αποτελεί σύνθεση δύο χειρογράφων: το πρώτο με τον Πραξαπόστολο (φ. 1-158) έχει γραφεί γύρω στο 1275/76, ενώ στο

* Τα χειρόγραφα του Μυστρά ήταν το θέμα της ανακοίνωσής μου στο 20ό Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών (R. Eτζέογλου, *Les manuscrits de Mistra: les patrons, les copistes, les scriptoria, XXe CIEB, Paris 2001, Préactes, III: Communications libres, Résumés*, 16). Ο ξαφνικός θάνατος του Πώργου Γαλάβαρη ματαίωσε την επιθυμία μου να συζητήσω μαζί του εκτενέστερα το θέμα πριν από τη δημοσίευση, αλλά ο όρος «βιβλιογραφικές δραστηριότητες» οφείλεται στον ίδιο, βλ. και Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, στη σειρά *Έλληνική τέχνη*, Αθήνα 1995, 30. Το θέμα του άρθρου αποτελεί ανεπτυγμένη μορφή της ανακοίνωσής μου με τον ίδιο τίτλο στο Εικοστό Τέταρτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, βλ. *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2004, 36-37.

¹ Zakythinos, *Despotat I*, 15 κ.ε., 77 κ.ε. St. Runciman, *Mistra, Byzantine Capital of the Peloponnese*, Λονδίνο 1980, 95 κ.ε. Μ. Χατζηδάκης, *Μυ-*

στράς, Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο, Αθήνα 1987, 15-16.

² Για την εκκλησιαστική κατάσταση στη μητρόπολη Λακεδαμονίας, βλ. Zakythinos, *Despotat II*, 281 κ.ε., 398-399. Μ. Χατζηδάκης, Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της Μητρόπολης του Μυστρά, *ΔΧΑΕ Θ'* (1979), 143-155.

³ *ODB*, 2, 1414-1415. *PLP*, αριθ. 19376.

⁴ Στη βιβλιοθήκη του Νικηφόρου Μοσχόπουλου έχει αναφερθεί ιδιαίτερα ο R. Nelson, *The Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period*, *JÖB* 36 (1986), 229-254. Βλ. επίσης Μ. Μανούσακας, Νικηφόρου Μοσχόπουλου επιγράμματα σε χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του, *Ελληνικά* 15 (1957), 232-246. Ι. Ševčenko, *The Imprisonment of Manuel Moschopoulos in the Year 1305 or 1306*, *Speculum* 27 (1952), 134, 151 σημ. 15.

⁵ Turyn, *Italy*, 61-63.

Εικ. 1. Μιλάνο, Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη, κώδ. Z 34 sup., φ. 175v. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος.

δεύτερο με τα Ευαγγέλια (φ. 159-295) προστίθεται επίγραμμα (φ. 295r) του γραφέα που αναφέρει το όνομά του, τον χορηγό και τη χρονολογία 1289. Έγὼ δὲ βίβλ[ον θεη]γ[όρων ρημάτων] / εὐαγγελιστῆς τέτρασι λελεγμένην, / Γεώργιος γέγραφα Κρήτης ποιμένι / καὶ Σπαρτιάδος οἰκέτης Νικηφόρω / οὗ ταῖς λιταῖς σκέποις με Χ(ριστ)ῆ σὸν λάτριν: / ἢ τῶν μαθητῶν τετρασύνδετος βίβλο(ς) / ἔχει πέρας, εἴληφε τέλος... / ἠέγρα(φ)η κ(α)τὰ μῆ(ν)α αὐ(γου)στ(ον) τῆς β' ἰν(δικτιῶνος) τοῦ ςψζῆ ἔτους. Ο ποιμὴν Κρήτης καὶ Σπαρτιάδος Νικηφό-

ρος ἔχει ταυτιστεῖ με τὸν Νικηφόρο Μοσχόπουλο⁶, ὁ ὁποῖος ἀνέθεσε στὸν γραφέα Γεώργιο ποὺ εἶχε στὴν υπηρεσία του (οἰκέτης) νὰ προσθέσει τὰ Ευαγγέλια στὸ προϋπάρχον κείμενο τοῦ Πραξαπόστολου.

Ἐνα ιδιαίτερα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τοῦ κώδικα εἶναι οἱ ολοσέλιδες μικρογραφίες τῶν ευαγγελιστῶν καὶ τοῦ αποστόλου Παύλου σε περγαμινὰ φύλλα ποὺ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ χειρόγραφο⁷ (Εικ. 1-3). Οἱ μικρογραφίες εἶναι στὰ φύλλα 75v (ὁ Παῦλος στὸ τμήμα τῶν ἐπιστολῶν του), 175v, 206v, 230v, 267v (οἱ Ματθαῖος, Μάρκος, Λουκάς καὶ Ἰωάννης ἀπέναντι ἀπὸ τὴ σελίδα με τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀντίστοιχου Ευαγγελίου). Οἱ ευαγγελιστὲς εἰκονίζονται σὲ χρυσὸ βάθος, καθισμένοι ἀριστερὰ σὲ χαμηλὸ θρόνο με μαξιλάρι, μπροστὰ ἀπὸ ψηλὸ καὶ στενὸ οἰκοδόμημα: γράφουν σὲ ανοικτὸ βιβλίο ποὺ κρατοῦν πάνω στὰ γόνατά τους, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ, πάνω σὲ χαμηλὸ ἐρμάριο, εἰκονίζεται ἄλλο ανοικτὸ βιβλίο σὲ ἀναλόγιο ποὺ στηρίζεται σὲ στρεπτὸ κιονίσκο, τοῦ ὁποῖου ἡ βάση ἔχει σχῆμα κεφαλῆς ζώου. Ὁ Παῦλος σὲ παρόμοια ἀπεικόνιση, χωρὶς ὅμως τὸ δεύτερο βιβλίο, παριστάνεται μέσα σὲ πύσχημο κιονοστήρικτο οἰκοδόμημα.

Οἱ μικρογραφίες ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸν 11ο ἢ στὸν 12ο αἰῶνα, θεωρεῖται δηλαδή ὅτι προέρχονται ἀπὸ παλαιότερο χειρόγραφο⁸. ὁ R. Nelson ὅμως, με δεδομένο ὅτι οἱ μικρογραφίες σὲ χωριστὰ φύλλα ἦταν συνήθης πρακτικὴ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, υποστηρίζει ὅτι αὐτὲς παραγγέλθηκαν ἀπὸ τὸν Νικηφόρο εἰδικὰ γιὰ τὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο⁹. Καὶ οἱ πέντε μικρογραφίες εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου ζωγράφου με μιὰ σχετικὴ ὁμοιομορφία στὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἰκονιζόμενων προσώπων. Ὁρισμένα στοιχεῖα κλασικῆς αἰσθητικῆς, ὅπως ἡ προσπάθεια ἀπόδοσης τῆς τρίτης διάστασης, ἡ γλυπτικὴ σύλληψη τῶν μορφῶν καὶ ἡ σχέση τους με τὸν χῶρο, κυρίως ὅμως τὸ ἦθος, ἡ ἐκφραστικὴ ἐνταση καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς αὐτοσυγκέντρωσης στὰ πρόσωπα, οδηγοῦν στὴν περίοδο τῆς τελευταίας εἰκονοσασίας τοῦ 13ου αἰῶνα, καὶ συνηγοροῦν στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀποψῆς τοῦ Nelson¹⁰.

Ὅπως εἶναι γενικά ἀποδεκτὸ, τὸ δεύτερο μέρος τοῦ χει-

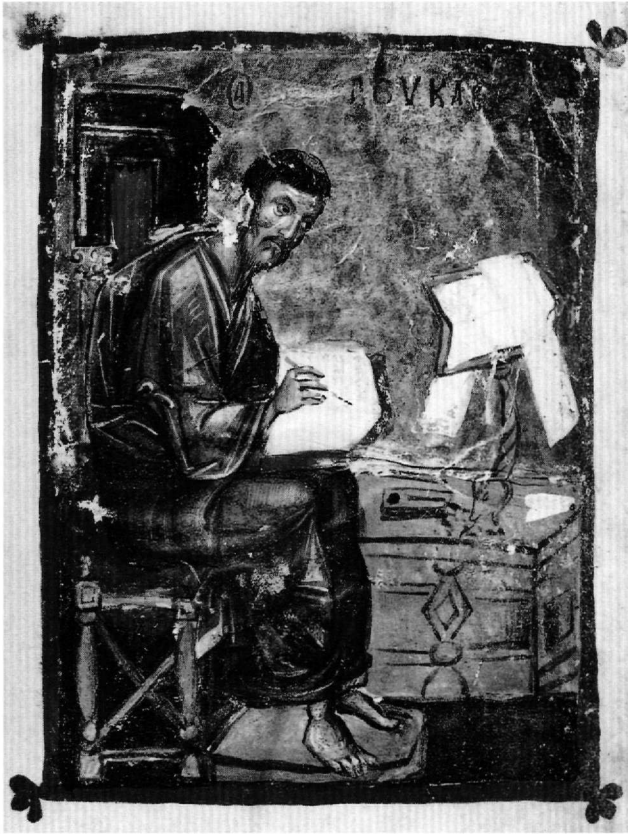
⁶ Μανούσασας, ὁ.π., 235-237.

⁷ M.-L. Gengaro - Fr. Leoni - G. Villa, *Codici decorati e miniati dell' Ambrosiana. Ebraici e Greci*, Μιλάνο 1957, 159-161. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Λιέγη 1981, 53, ἀριθ. 199.

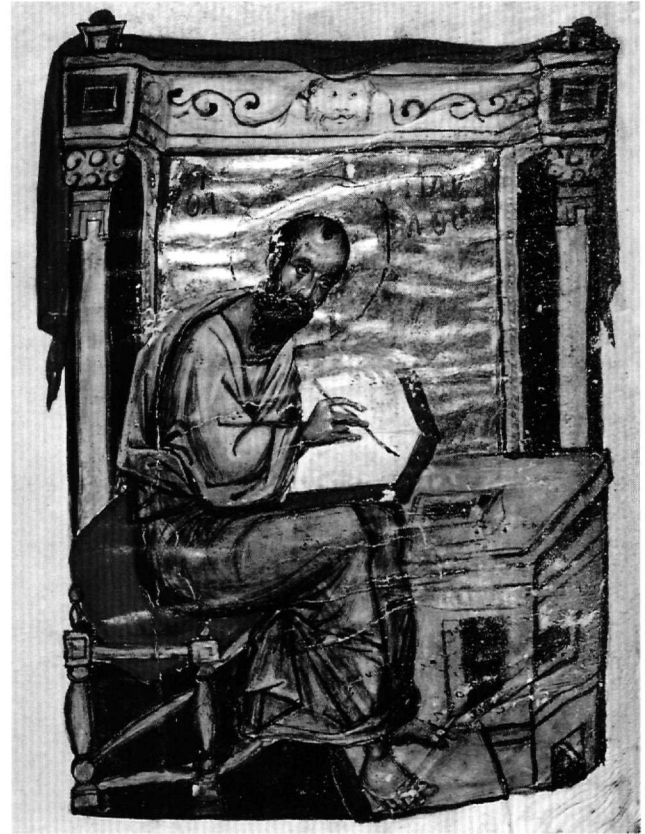
⁸ Turyn, *Italy*, 63. Gengaro - Leoni - Villa, ὁ.π., 161.

⁹ Nelson, ὁ.π. (υποσημ. 4), 251-252.

¹⁰ Πρβλ. τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ χρονολογημένο στὸ 1298 χειρόγραφο τῆς Σμύρνης, Στ. Παπαδάκη-Οεκλάντ, *Οἱ μικρογραφίες ἐνὸς χαμένου χειρογράφου τοῦ 1298*, ΔΧΑΕ Η' (1976), 29-50, ἰδιαιτ. 44-45, 48.

Εικ. 2. Μιλάνο, Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη, κώδ. Z 34 sup., φ. 230v. Ο ευαγγελιστής Λουκάς.

Εικ. 3. Μιλάνο, Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη, κώδ. Z 34 sup., φ. 75v. Ο απόστολος Παύλος.

ρογράφου γράφηκε στον Μυστρά¹¹, αφού το 1289 ο Νικηφόρος είχε ήδη αναλάβει τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας και στον κολοφώνα αναφέρεται ως ποιμίν Κρήτης και Σπαρτιάδος. Με τα παραπάνω δεδομένα μπορούμε να διατυπώσουμε την εξής υπόθεση: ο Νικηφόρος έχοντας αγοράσει το χειρόγραφο με τον Πραξαπόστολο και σκοπεύοντας να το συμπληρώσει με τα Ευαγγέλια, παράγγειλε τις πέντε μικρογραφίες σε περγαμνή, πιθανότατα σε εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης, πριν αναχωρήσει για την έδρα του. Είναι ενόητο ότι ως βιβλιόφιλος θα ήθελε να έχει στη μητρόπολη που αναλάμβανε ένα διακοσμημένο λειτουργικό βιβλίο. Μια άλλη υπόθεση, ότι οι προσωπογραφίες φιλοτεχνήθηκαν μετά

την άφιξη του στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας μαζί με τη γραφή του δεύτερου μέρους του κώδικα, συναντά δυσκολίες αποδοχής, καθώς κανένα από τα διασωθέντα χειρόγραφα του Μυστρά δεν κοσμείται με μικρογραφίες.

Ένας μικρός περγαμινός κώδικας στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, ο Par. suppl. gr. 1175, που περιλαμβάνει έργα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού (διαστ. 23×15,7 εκ., φύλλα 29)¹², είναι επίσης έργο του αντιγραφέα Γεωργίου με παραγγελιοδότη τον Νικηφόρο, σύμφωνα με τους στίχους του επιγράμματος στο φ. 22v: *Κ(α)τὰ κέλευσ(ιν) / ποιμένος Νικηφόρου, / Γεώργιος γέγραφεν οϊκέτης τάδε*. Επειδή όμως το χειρόγραφο δεν φέρει

¹¹ Turyn, Italy, XVIII-XIX. Nelson, ό.π. (υποσημ. 4), 249, σημ. 86.

¹² Ch. Astruc et M.-L. Concasty, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale. Le Supplément grec*, III, Παρίσι 1960, 312-313.

Μανούσασκας, Νικηφόρου Μοσχοπούλου επιγράμματα, ό.π. (υποσημ. 4), 243-244.

χρονολογία, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι γράφηκε στον Μυστρά, καθώς δεν γνωρίζουμε αν ο Γεώργιος ήρθε με τον Νικηφόρο από την Κωνσταντινούπολη ή εάν ο ιεράρχης τον προσέλαβε επίπου ως γραφέα για τις ανάγκες της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας¹³.

Λίγο μετά το 1305 ο Νικηφόρος, ύστερα από μακρόχρονη παραμονή στην Κωνσταντινούπολη, επιστρέφει στον Μυστρά και αφιερώνει έναν κώδικα στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου. Πρόκειται για το χειρόγραφο Holkham gr. 6 της Bodleian Βιβλιοθήκης της Οξφόρδης (διαστ. 22×16 εκ., φ. IV+173)¹⁴, το οποίο είναι ανομοιογενές ως προς το περιεχόμενο, τη γραφή και τη χρονολογία. Το μεγαλύτερο μέρος (φ. 1, 6-121, 128-159 και 170) περιέχει το Συνοδικόν της μητροπόλεως Αντιοχείας και γράφτηκε τον 11ο αιώνα (μεταξύ 1050 και 1052). Ο κώδικας αυτός αγοράστηκε από τον Μοσχόπουλο, ο οποίος έγραψε ορισμένα φύλλα σε αντικατάσταση ελλείποντος τμήματος (φ. 2-5, 160), πρόσθεσε το κείμενο των φύλλων 161-167 και έγραψε στο φ. IVν το αφιερωτήριο σημείωμα: *Τὸ παρὸν συνοδικὸν βιβλίον ἀφιερῶθη καὶ ἀνετέθη παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ χρηματίσαντος μητροπολίτου Κρήτης Νικηφόρου τῆ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει Λακεδαιμονίας ἐν τῷ παρ' ἐμοῦ δομηθέντι ναῷ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματοργοῦ Δημητρίου...* Οι μετά τον Νικηφόρο αρχιερείς πρόσθεσαν στον ίδιο κώδικα, εκτός των άλλων, και το Συνοδικόν της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας¹⁵.

Ένα περγαμηνό χειρόγραφο με κοσμικό περιεχόμενο, η

Οδύσσεια του Ομήρου, βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη Malatestiana της Cesena (αριθ. D.XXVII.2, διαστ. 28×22 εκ., φύλλα I+204)¹⁶. Το βιβλιογραφικό σημείωμα: *Ἐτελειώθη μὴ(ν)ὶ ἀπριλλ(ίῳ) ἐν(δικτι)ῶνος θ' ἐν ἔτει ζωιθ' δίνει τη χρονολογία 1311, ενώ τα δίστιχα επιγράμματα στο φ. 204 recto και 204 verso αναφέρονται στον κάτοχο του χειρογράφου που είναι πάλι ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος¹⁷: *τῆνδε πολυπλανέο(ς) Λαερτιάδα' Ὀδυσῆος / βίβλον Ὀμηρεῖην Νικηφόρος ἔσχεν ὁ Κρήτης+ // βίβλον Ὀμήρειο τῆνδε πολυπλάκτοι' Ὀδυσῆος / κτήσατ' ἀλιτ[ρό]τατός ποτ' ἐν ἀρχιερεῦσι Κρήτης.**

Ο Α. Turyn έχει ασχοληθεί διεξοδικά με το χειρόγραφο και με τον γραφικό χαρακτήρα του Νικηφόρου, τον οποίο αναγνωρίζει σε παρασελίδες σημειώσεις αλλά και στα ενδιάμεσα φύλλα 5ν-9ν. Υποστηρίζει ότι τα επιγράμματα γράφηκαν από τον ίδιο, αμέσως μετά την ολοκλήρωση του χειρογράφου, στην αντιγραφή του οποίου συμμετείχε, αποδεικνύοντας το ενδιαφέρον του για το συγκεκριμένο έργο. Εάν η άποψη του Turyn είναι ορθή, μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα ότι το χειρόγραφο γράφηκε στον Μυστρά¹⁸, αφού ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία πιστοποιούν ότι την εποχή αυτή ο Νικηφόρος βρισκόταν στην έδρα του. Συγκεκριμένα, εγγάρακτη επιγραφή στον πρώτο κίονα της νότιας κιονοστοιχίας του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου Μυστρά με τη χρονολογία 1311/12, αποτελεί απολογισμό του έργου του Νικηφόρου στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, προφανώς συντεταγμένο από τον ίδιο¹⁹. Αλλά και το ιδιόγραφο αφιερωτικό σημείωμα ενός πολύτιμου ευ-

¹³ Ο Turyn και ο Nelson (βλ. υποσημ. 11) θεωρούν ότι και τα δύο έργα του Γεωργίου γράφηκαν στον Μυστρά.

¹⁴ V. Laurent, La liste épiscopale du Synodicon de la métropole de Lacedémone, *REB* 19 (1961), 208-226. R.J.H. Jenkins - C. Mango, A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia, *DOP* 15 (1961), 225-242, ιδιαίτ. 225-226, 229, 233, 235-237, 241-242.

¹⁵ Jenkins - Mango, ό.π., 230, 236.

¹⁶ Turyn, *Italy*, 113-118.

¹⁷ Μανούσακας, Νικηφόρου Μοσχόπουλου επιγράμματα, ό.π. (υποσημ. 4), 244-245.

¹⁸ Και ο Nelson (ό.π., 249, σημ. 86) περιλαμβάνει το χειρόγραφο σε αυτά που έχουν γραφεί στον Μυστρά. Ενισχυτικό αυτής της άποψης θα ήταν εάν μπορούσε να εξακριβωθεί ότι το χειρόγραφο εισήχθη στη Βιβλιοθήκη από την οικογένεια Malatesta, καθώς είναι γνωστές οι σχέσεις των Malatesta με τον Μυστρά: η Κλεόπα Malatesta υπήρξε σύζυγος του δεσπότη Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου, ενώ ο Σιγισμόνδος Malatesta, σε μια προσπάθεια να καταλάβει τον Μυστρά από τους Τούρκους το 1464, πήρε μαζί του ως λάφυρο το λείψανο του Πλήθωνα, βλ. Zakythinos, *Despotat I*, 188-190, 351-352· II, 298, 341 (για την Κλεόπα), 170, 328 (για τον Σιγισμόν-

δο). Σε ερώτημά μου στη Βιβλιοθήκη Malatestiana για την προέλευση του χειρογράφου, μου δόθηκε η απάντηση ότι οι γνώσεις τους για το θέμα είναι λίγες, είναι όμως πιθανό ότι η ομάδα των δεκατεσσάρων ελληνικών χειρογράφων της Βιβλιοθήκης αποκτήθηκε γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα από τον Novello Malatesta για τη βιβλιοθήκη που ίδρυσε ο ίδιος και όπου βρίσκονται μέχρι σήμερα. Ευχαριστώ την κ. Paola Errani, υπεύθυνη της υπηρεσίας συντήρησης, για την απαντητική της επιστολή με τις πληροφορίες. Μια άλλη υπόθεση σχετικά με το χειρόγραφο, εάν το αποδεσμεύσουμε από τον Μυστρά, θα μπορούσε να είναι ότι αυτό γράφηκε το 1311, πιθανώς στην Κωνσταντινούπολη, αγοράστηκε αργότερα από τον Νικηφόρο, ο οποίος πρόσθεσε τα επιγράμματα και έγραψε ιδιοχείρως ορισμένες σελίδες που είχαν εκπέσει. Αλλά σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε η γραφή του Νικηφόρου να αρχίζει από τη recto σελίδα κάποιου φύλλου και όχι από τη verso, όπως συμβαίνει στο χειρόγραφο της Malatestiana.

¹⁹ G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, *BCH* 23 (1899), 122-123. Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, 239.

αγγελίου στη μονή της Οδηγητρίας του Βροντοχίου έχει και αυτό τη χρονολογία 1311/12. Το χειρόγραφο αυτό, που φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας (Syn. gr. 225-Vladimir 12, διαστ. 33,1×25,2 εκ., φύλλα 437), αποτελείται από δύο μέρη, το πρώτο από τα οποία χρονολογείται στον 11ο-12ο αιώνα (φφ. 2-286), ενώ το δεύτερο στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αιώνα (φφ. 287-437) και είναι προϊόν, σύμφωνα με τους μελετητές, γνωστών εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης²⁰. Ο Νικηφόρος το αγόρασε και έγραψε στο φ. 1 την αφιέρωση: *Ἀφιερῶθη τὸ παρὸν εὐαγγέλιον τῇ μονῇ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Βροντοχίου· παρ' ἑμοῦ τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Κρήτης καὶ προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου ψυχικῆς μου σωτηρίας ἔνεκα· ... ἔτους ζωκ'*²¹. Κατά τη γνώμη μου η δωρεά αυτή πραγματοποιήθηκε στα εγκαίνια του καθολικού της μονής.

Εκτός από τα παραπάνω χειρόγραφα που συνδέονται με τον Νικηφόρο έχουν διασωθεί άλλα τέσσερα εκκλησιαστικά βιβλία που γράφηκαν στον Μυστρά την ίδια αυτή περίοδο:

Το 1296 γράφεται από τον «νομικό» Βασιλάκη κατά παραγγελίαν του Παχωμίου, ηγουμένου της μονής των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου, ο περιγαμνός κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας Par. gr. 708 που περιλαμβάνει ομιλίες του Ιωάννου του Χρυσσοστόμου (διαστ. 27,4×21,4 εκ., φύλλα 224)²². Στο φ. 223r-v του κώδικα γράφεται εικοσιεξάστιχο επίγραμμα με την ακροστιχίδα: *Παχωμίου Βροντηχίτη Βασιλάκης* και στη συνέχεια ο κολοφώνας: *Ἐγράφη ἡ παροῦσα βίβλος ἡ κατὰ Ἰωάννην, κελεύσει μὲν καὶ ἐξόδω τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου τῆς πανσέπτου μονῆς τῶν ἁγίων καὶ θαν-*

ματουργῶν Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου, χειρὶ δὲ εὐτελοῦς νομικοῦ τοῦ Βασιλάκη ἐν ἔτει ζωδ', ἰνδικτιῶνος θ'... Για τον χορηγό του χειρογράφου Παχώμιο υπάρχουν πληροφορίες από διάφορες πηγές. Είναι ο συνιδρυτής της μονής των Αγίων Θεοδώρων του Βροντοχίου, ο ιδρυτής της μονής της Θεοτόκου Οδηγητρίας του Βροντοχίου, για την οποία έχουν εκδοθεί τέσσερα αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα, είναι «Τὸ θαῦμα τῶν Δωριέων», όπως αναφέρεται σε ένα επίγραμμα του Μανουήλ Φιλή, είναι τελικά ένας τοπικός εκκλησιαστικός παράγων με μεγάλη δραστηριότητα, ο οποίος τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη με τον τίτλο του «μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τῆς Πελοποννήσου»²³. Ο γραφέας Βασιλάκης είναι γνωστός μόνο από αυτό το χειρόγραφο²⁴, αλλά ο Δ. Ζακυθηνός τον κατατάσσει στους ανθρώπους των γραμμάτων επειδή είναι ο συντάκτης του επιγράμματος με την ακροστιχίδα²⁵. Ο μοναδικός τίτλος «νομικός», που συνοδεύει το όνομά του, τον κατατάσσει στην κατώτερη κλίμακα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας²⁶, ίσως δηλαδή να ήταν ένας εγγράμματος απλός ιερέας στη δικαιοδοσία της μητροπόλεως. Η γραφή του Βασιλάκη παρουσιάζει, κατά τον Turyn, μεγάλες ομοιότητες με αυτή του γραφέως Γεωργίου (του οικέτη του Νικηφόρου Μοσχόπουλου) και με αυτό το δεδομένο εκφράζει την άποψη ότι αυτός ο τύπος γραφής αναπτύχθηκε στον Μυστρά²⁷. Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται πιθανότατα για μια ομάδα γραφέων που εργάζονταν στον ίδιο χώρο με κάποιους κοινούς κανόνες.

Ένας άλλος γραφέας, που ανήκει όμως στην ανώτερη κλίμακα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, είναι ο πρωτέκδικος²⁸ της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας Νικόλαος

²⁰ Zakythinos, *Despotat II*, 284-285. Για το χειρόγραφο και τη χρονολόγησή του βλ. Β. Fonkitch - F.B. Poliakov, *Grecheskije rukopisi Moskovskoj Sinodal'noj biblioteci*, Μόσχα 1993, 25-26, αριθ. 12 (όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία). Ιδιαίτερα για τα βιβλιογραφικά εργαστήρια βλ. N.F. Kavrus, *Imperatorskij skriptorij v XI veke, VizVrem* 49 (1988), 140 (για το πρώτο τμήμα του χειρογράφου) και Β. Fonkitch, *Scriptoria bizantini. Risultati e prospettive della ricerca*, *RSBN* 17-19 (1980-1982), 114 (GIM, 12) για το δεύτερο τμήμα των παλαιολόγειων χρόνων.

²¹ Στον ναό της Θεοτόκου του Βροντοχίου φυλασσόταν ακόμη ένα ευαγγελιστάριο, γραμμένο επίσης σε γνωστό εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης, του τέλους του 13ου αιώνα, με μεταγενέστερο βιβλιογραφικό σημείωμα του 1375, βλ. K. Maxwell, *Another Lectionary of the 'Atelier' of the Palaiologina*, *Vat. gr. 352, DOP* 37 (1983), 48 κ.ε., ιδιαίτ. 52-54.

²² Σπ. Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κώδικων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, *NE Δ'*

(1907), 152-187, 303-357, 492-494 (στο εξής: *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι*). Ch. Astruc, *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles, conservés dans les bibliothèques publiques de France, I: XIIIe siècle*, Παρίσι 1989, 67-69.

²³ Zakythinos, *Despotat II*, 196-197, 296-297. *PLP*, αριθ. 22220. Ρ. Ετζέογλου, *Ο νόρθηρας στο Αφεντικό του Μυστρά. Το εικονογραφικό πρόγραμμα και η ερμηνεία του*, Αθήνα 1999 (αδημ. διδακτ. διατριβή), 9-14.

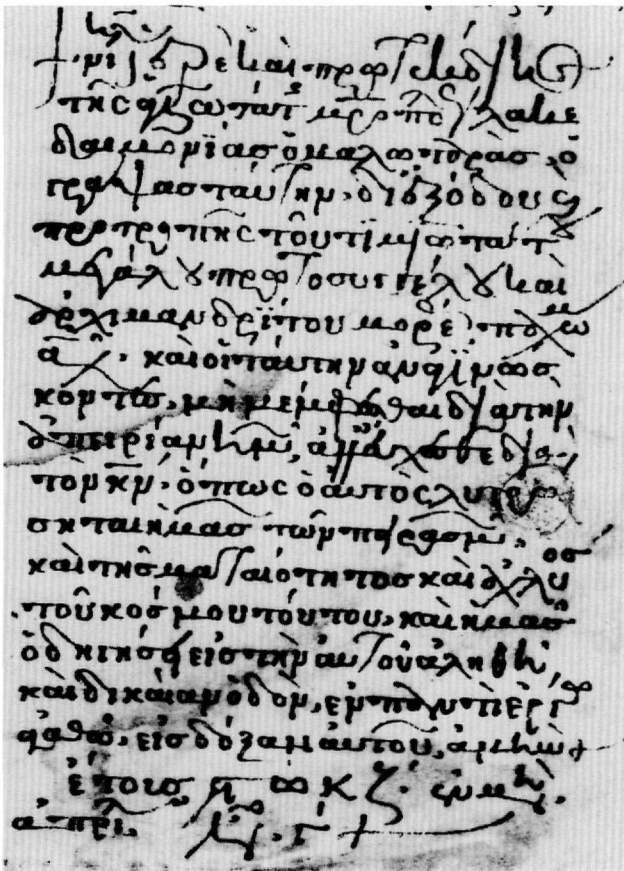
²⁴ M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία 1909, 53 (στο εξής: *Schreiber*). *Repertorium* 2, αριθ. 49.

²⁵ Zakythinos, *Despotat II*, 321.

²⁶ J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίτια de l'église byzantine*, Παρίσι 1970, 119, 569.

²⁷ Turyn, *Italy*, XVIII-XIX.

²⁸ Darrouzès, ὁ.π., 119-120, 567-568.

Εικ. 4. Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. 2550, φ. 298r. Βιβλιογραφικό σημείωμα του Νικολάου Μαλωταρά.

Μαλωταράς²⁹. Ο περιγαμηγός κώδικας Ω-II-5 της Βιβλιοθήκης του Escorial (διαστ. 31×23,2 εκ., φύλλα II+311) περιέχει ομιλίες του Ιωάννου του Χρυσόστομου και στον κολοφώνα (φ. 309v) αναφέρεται ο γραφέας, ο χορηγός και η χρονολογία 1311³⁰: 'Ετελειώθη ἡ παροῦ-

σα βίβλος ἐν μηνὶ νοεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος δεκάτης, ἔτους ζωκ', παρὰ συνεργείας καὶ ἐξόδου τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ οἰκείου τῷ κραταιῷ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν αὐθέντη καὶ βασιλεῖ κῦρ Ἰωάννου τοῦ Πολεμianίτου ἐν τῇ [...] χώρα τῆς Λακεδαίμονος, διὰ χειρὸς Νικολάου ἱερέως καὶ πρωτεκδικίου μ(η)τροπόλεως Λακεδαιμονίας τοῦ Μαλωταρά... Ο «σεβαστός» Πολεμianίτης αναφέρεται στο χρυσόβουλλο του 1320, που εἶναι γραμμένο στο δυτικό τοῖχο του παρεκκλησίου των χρυσοβούλλων στο ναό της Οδηγητρίας του Βροντοχίου, ως δωρητῆς εκτάσεων γῆς υπέρ της ομόνυμης μονῆς³¹. Πρόκειται δηλαδή για ἕναν πλούσιο ἀξιωματοῦχο της αυτοκρατορίας, συγγενῆ («οἰκείου») του αυτοκράτορος, που ζούσε στην Πελοπόννησο³².

Ο ἴδιος γραφέας ἔγραψε καὶ τον περιγαμηγὸ κώδικα 2550 της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (διαστ. 32,3×23,5 εκ., φύλλα 298) που περιλαμβάνει σε δύο τόμους τα Ασκητικά του Εφραίμ του Σύρου καὶ φέρει τις χρονολογίες 1316/17 καὶ 1319 ἀντίστοιχα³³, σύμφωνα με τους κολοφώνες: Νικόλαος ἱερεὺς καὶ πρωτεκδικίος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας ὁ Μαλωταράς, ὁ γραφεὺς τῆς παρούσης βίβλου, ἔτους ζωκε' (φ. 150). Νικόλαος ἱερεὺς καὶ πρωτεκδικίος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας ὁ Μαλωταράς, ὁ γράψας ταύτην, δι' ἐξόδου καὶ προτροπῆς τοῦ τιμιωτάτου πρωτοσυγγέλλου καὶ ἀρχιμανδρίτου Μορέ(ως) Παχωμ(ίου) (μον)αχοῦ, ... ἔτους ζωκε' μηνὶ ἀπριλίῳ ἰνδ. Γ+ (φ. 298) (Εικ. 4). Χορηγὸς λοιπὸν του χειρογράφου εἶναι ὁ Παχώμιος που τώρα ἔχει τον τίτλο του πρωτοσυγγέλλου καὶ ἀρχιμανδρίτου Μορέως, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξύ ἔχει κτίσει καὶ τον μεγάλο ναὸ της Οδηγητρίας του Βροντοχίου.

Ο Νικόλαος Μαλωταράς υπογράφει καὶ τὸ περιγαμηγὸ εὐαγγελιστάριο αριθ. 4 της Βιβλιοθήκης του Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου της Βενετίας (διαστ. 24,3×18,3 εκ., φύλλα 243)³⁴ (Εικ. 5). Στον κολοφώνα (φ. 243v) υπογράφει ὁ ἴδιος ἀλλὰ χωρὶς χρονολογία καὶ χορηγὸ: 'Επληρώθη τὸ

²⁹ Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, 164-166, 356-357. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, 351.

³⁰ E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escorial*, Αμστερνταμ 1966 (ανατύπωση), 470-471. Gr. De Andrès, O.S.A., *Catalogo de los Codices Griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*, III, Μαδρίτη 1967, 151-153.

³¹ Millet, *Inscriptions*, ὀ.π. (υποσημ. 19), 113.

³² *PLP*, αριθ. 23468.

³³ Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, 165. Το χειρόγραφο αὐτό εἶναι γνωστὸ στη βιβλιογραφία με τον αριθ. 74 της Βιβλιοθήκης της μονῆς Προδρόμου Σερρών στην οποία ἀνήκει. Μετὰ την περιπέτεια της κλοπῆς ἀπὸ τους Βουλγάρους, ἐπιστράφηκε στο ἑλλη-

νικὸ κράτος καὶ καταγράφηκε με τον αριθ. 2550 στην Εθνικὴ Βιβλιοθήκη. Ἐκφράζω τις εὐχαριστίες μου στον τέως Διευθυντῆ της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης κ. Π. Νικολόπουλο καὶ στην ἐπιμελήτρια του Τμήματος χειρογράφων κ. Αικ. Κορδούλη για τη βοήθειά τους στη μελέτη μου. Για τὸ θέμα της κλοπῆς των χειρογράφων βλ. Β. Κατσαρός, *Τα χειρογραφοὶ των μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσίνιτσας). Ἡ ἱστορία των αριθμῶν*, Σέρρες 1995. Στις σ. 54, 120, 175, 262 ἀναφέρεται τὸ χφ. του Μαλωταρά.

³⁴ E. Mioni, *Catalogo di manoscritti esistenti nelle biblioteche italiane*, II, Ρώμη 1964, 456-457.

Εικ. 5. Βενετία, Ελληνικό Ινοτιτούτο, κώδ. 4, φ. Ιρ. Επίτιτλο πόσσημο, αρχικό γράμμα Ε.

παρὸν ἅγιον εὐαγγέλιον παρ' ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς ἱερέως καὶ πρωτεκδίκου τῆς ἁγίας μητροπόλεως Λακεδαιμονίας Νικολάου τοῦ Μαλωταρᾶ καὶ οἱ μέλλοντες ἀναπτήσσειν αὐτὸ ἱερεῖς εὐχεσθε καμοῦ τοῦ τάλανος ἐν ταῖς ἱεραῖς ὑμῶν τελεταῖς ἵνα ὁ κύριος καὶ ὑμᾶς συγχωρήσῃ τῶν ἐπταισμάτων ἐν τῇ φορικτῇ αὐτοῦ τῆς ἀνταποδόσεως ἡμέρα. Να υποθέσουμε ὅτι ὁ Μαλωταράς ἐγρα-

ψε τὸ εὐαγγελιστάριο γιὰ νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴ θεία Λειτουργία στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου; Αἰσιοσημείωτο εἶναι πάντως ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ διακρίνεται ἀπὸ ἰδιαίτερη φροντίδα σὲ σχέση με τὰ δύο ἄλλα διασωθέντα ἔργα τοῦ ἴδιου γραφέα· κοσμεῖται με ἐπίτιτλα σὲ πέντε φύλλα καὶ τὰ ἀρχικά γράμματα εἶναι ἐπιμελημένα³⁵ (Εικ. 5).

Τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀναφέρθηκαν γράφθηκαν ἢ συμπληρώθηκαν στὸν Μυστρά ἀπὸ τὸ 1289 ἕως τὸ 1319. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ λόγιος καὶ βιβλιόφιλος Νικηφόρος Μοσχόπουλος ὡς πρόεδρος τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας (±1288-±1315) ἔδωσε τὴν ὠθηση γιὰ μιὰ βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀναπτύχθηκε στὸς χώρους τῆς μητροπόλεως, καθὼς ὅλοι οἱ γραφεῖς ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀνήκουν στὸ περιβάλλον τῆς. Τὸ παράδειγμά του γιὰ τὴ χορηγία ἀντιγραφῆς χειρογράφων ἀκολούθησε ὁ ἄλλος ἐκκλησιαστικὸς παράγων τοῦ τόπου, ὁ ηγούμενος Παχώμιος, καὶ κάποιοι ἀρχόντες, ὅπως ὁ Πολεμανίτης. Ἡ πρώτη αὐτῆ περίοδος τῆς βιβλιογραφικῆς δραστηριότητας στὸν Μυστρά ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοπικοῦ ἐργαστηρίου³⁶ (βλ. καὶ ὑποσημ. 58).

Σαράντα καὶ πλέον χρόνια ἀργότερα διαπιστώνεται μιὰ ἄλλη περίοδος βιβλιογραφικῆς δραστηριότητας στὸν Μυστρά, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς ἐπτά σωζόμενους κώδικες ποὺ χρονολογούνται στὸ διάστημα 1362-1372. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ φέρουν ὅλα τὴν υπογραφή τοῦ γνωστοῦ καλλιγράφου Μανουὴλ Τζυκανδύλη³⁷, ὁ ὁποῖος ἦρθε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὸν Μυστρά προφανῶς με προτροπὴ τοῦ πρώην αυτοκράτορα Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνοῦ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἰωάννης –Ἰώασαφ μοναχὸς μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸ θρόνο– ἐρχεται με τὴν οικογένειά του στὸν Μυστρά τὸ 1361 γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν δευτερότοκο γιο τοῦ Μανουὴλ ποὺ εἶναι ἤδη ὁ ἀρχὼν τοῦ τόπου ἀπὸ τὸ 1349³⁸ καὶ ὅτι οἱ ἐπισκέψεις αὐτές ἐπαναλήφθηκαν ἕως τὸ 1381, ὁπότε ἐγκαταστάθηκε ὀριστικὰ μέχρι τὸν θάνατό του στις 15 Ἰουνίου τοῦ 1383³⁹.

Απὸ τὰ χειρόγραφα αὐτῆς τῆς περιόδου τὰ τρία περιέ-

³⁵ Spatharakis, *Corpus* (ὑποσημ. 7), 58, ἀριθ. 229.

³⁶ Στὴν πρώτη περίοδο ἀντιγραφῆς χειρογράφων στὸν Μυστρά χρονολογεῖται καὶ ἡ ἀντιγραφή τῶν τεσσάρων χρυσοβούλλων στὸς τοίχους τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου τοῦ ναοῦ τῆς Οδηγητριάς τοῦ Βροντοχίου (1312/13, 1319, 1320, 1322), ποὺ ἔχει γίνει κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπὸ εἰδικευμένο καλλιγράφο (εἶδος γραφῆς, συτομογραφίες, ὀρθογραφία). Βλ. Millet, *Inscriptions*, ὁ.π. (ὑποσημ.

19), 100-118, πίν. XIV-XX.

³⁷ Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι*, 167-176, 493-494. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, 281-282. *PLP*, ἀριθ. 28129.

³⁸ Zakythinis, *Despotat I*, 94-113.

³⁹ D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, Washington 1968, 35-103, ἰδιαίτ. 87-92. Ὁ ἴδιος, *The Reluctant Emperor*, Cambridge 1996, 137-139, 158-159.

Εικ. 6. Μιλάνο, Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη, κώδ. D 538 inf., φ. 305v. Βιβλιογραφικό σημείωμα του Μανουήλ Τζυκανδύλη.

χουν έργα του Ιωάννη Καντακουζηνού, ενώ τα υπόλοιπα συγγράμματα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων. Το έργο του Πλουτάρχου *Βίοι Παράλληλοι*, κατανεμη-

μένο σε δύο χαρτώους κώδικες, βρίσκεται στην Bodleian Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης (Can. gr. 93, διαστ. 39,8×28,7 εκ., φύλλα IV+306+I)⁴⁰ και στην Αμβροσιανή του Μιλάνου (D 538 inf., διαστ. 38×28,5 εκ., φύλλα 314)⁴¹. Ο κολοφώνας στο φύλλο 305v της Αμβροσιανής αναφέρει τον γραφέα, τον χορηγό και τη χρονολογία 7 Απριλίου 1362: *Ἐγράφη καὶ ἐτελειώθη ἡ βιβλος ἥδε, κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἐν τῷ κάστρῳ Μιζιθρᾶ: ἑξὼδω τὲ καὶ συνδρομῇ καὶ συνεργίᾳ, κυρ(σῦ) Δημητρί(ου) τοῦ Κασανδρηνοῦ· κόπω δὲ καὶ γραφῇ Μανουήλ τοῦ Τζυκανδύλη· ἐν μηνὶ ἀπριλλίῳ ζη΄ ἡμέρα πέμπτη· ἰνδικτιῶνος, πεντεκαίδεκάτης· τοῦ 5^{ου} ἔβδομηκοστοῦ ἔτους* (Εικ. 6). Ο χορηγός Δημήτριος Κασανδρηνός ανήκε στους επιφανείς άρχοντες της Κωνσταντινούπολης, «το θαύμα της γερούσιας», όπως αποκαλείται σε ένα επίγραμμα (που έχει προστεθεί αργότερα στο τελευταίο φύλλο του χειρογράφου), και ακολούθησε τον Ιωάννη Καντακουζηνό στον Μυστρά, όπου και πέθανε ως μοναχός Δανιήλ⁴².

Ένα σύγγραμμα του Ιωάννη Καντακουζηνού με τους αντιρρητικούς λόγους κατά του ιερομονάχου Προχόρου Κυδώνη και τις επιστολές του προς τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Παύλο, αντιγράφηκε τρεις τουλάχιστον φορές στον Μυστρά από τον Μανουήλ Τζυκανδύλη. Πρόκειται για τον κώδικα Par. gr. 1241 (διαστ. 29×21,8 εκ., φύλλα 227)⁴³, τον κώδικα αριθ. 1 της μονής Αγίας Τριάδος των Μετεώρων (διαστ. 30×22 εκ., φύλλα 168)⁴⁴ και τον Vat. gr. 674 (διαστ. 29,8×22,5 εκ., φύλλα I+225)⁴⁵ που γράφηκαν αντίστοιχα τον Σεπτέμβριο του 1369, τον Απρίλιο του 1370 και τον Ιούνιο του 1370. Ο κολοφώνας είναι παρόμοιος και στα τρία χειρόγραφα: *Ἡ παροῦσα βιβλος ἐγράφη ἐν τῷ Μιζιθρᾶ διὰ χειρὸς Μανουήλ τοῦ Τζυκανδύλη* (Παρισινό και Μετεώρων), *Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βιβλος διὰ χειρὸς Μανουήλ τοῦ Τζυκανδύλη ἐν τῷ Μιζιθρᾶ* (Βατικανού) και ἐπεται ο μήνας, η ἰνδικτιώνα και το ἔτος. Στα χειρόγραφα αυτά, μολονότι δεν αναφέρεται χορηγός, μπορούμε να υπο-

⁴⁰ Turyn, *Great Britain*, 129-130. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, Band 3.1: Oxford Bodleian Library III*, Στουτγάρδη 1982, 251-253. *Repertorium* 1, αριθ. 255.

⁴¹ Turyn, *Italy*, 229-231. Το χειρόγραφο της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης εκτέθηκε στο Μουσείο του Μυστρά στα πλαίσια των εκδηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού «Ωρες Βυζαντίου», βλ. *Η Πολιτεία του Μυστρά*, Αθήνα 2001, 184-186.

⁴² Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι*, 168. *PLP*, αριθ. 11315. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο γαμπρός του Κασανδρηνού Νικηφόρος Κανάβης αφιέρωσε στη μονή του Ζωοδότου Χριστού ἐν τῷ τοῦ Μιζιθρᾶ τῆς Λακεδαιμόνος κάστρον ἕναν περγαμηνό κώδικα

(Par. gr. 47) που γράφηκε στη μονή των Μαγγάνων το 1364 και περιλαμβάνει το Ευαγγέλιο, τον Πραξαπόστολο, την Αποκάλυψη και το Ψαλτήριο, βλ. Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι*, 169. Turyn, *Italy*, 229.

⁴³ H. Omont, *Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe-XIVe siècle*, Παρίσι 1891, 18, πίν. XCIII. *Repertorium* 2, αριθ. 351.

⁴⁴ Δ. Σοφιανός, *Δύο μετεωρικά χειρόγραφα πελοποννησιακής προελεύσεως*, *ΛακΣπουδ* Γ (1990), 89-99.

⁴⁵ Turyn, *Vaticani*, 162-163. *Repertorium* 3, αριθ. 419.

θέσουμε ότι θα ήταν ο ίδιος ο συγγραφέας, ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ο οποίος αυτό το διάστημα, σύμφωνα με αρκετές ενδείξεις, βρισκόταν στον Μυστρά⁴⁶.

Ο χαρτός κώδικας 451 της Βαυαρικής Κρατικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου περιέχει το έργο του Αρριανού Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις, έχει γραφεί τον Μάρτιο του 1370 και έχει παρόμοιο με τα προηγούμενα χειρόγραφα κολοφώνα⁴⁷: Ἡ παρούσα βίβλος ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ διὰ χειρὸς Μανουὴλ τοῦ Τζυκανδύλη κατὰ μῆνα μάρτιον τῆς ὀγδόης ἰνδικτιῶνος τοῦ ἑξαχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ ὀγδοῦ ἔτους.

Το τελευταίο χειρόγραφο της ομάδας, ο κώδικας Vat. gr. 127 (διαστ. 29×22 εκ., φύλλα IV+309), περιλαμβάνει τις Ιστορίες του Θουκυδίδου και γράφηκε το 1372 από τον Τζυκανδύλη και τον ιερομόναχο Μαρκιανό κατ' εντολήν του δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού⁴⁸: ἐγράφη ἢ παρούσα ὀκτάβιβλος τοῦ ῥήτορος Θουκυδίδου συγγραφῆ· θείω καὶ προσκνητῶ ὀρισμῶ τοῦ θεοπροβλήτου, θεοστεφοῦς, πανευτυχοῦς καὶ πανψηλοτάτου δεσπότη τῶν Ῥωμαίων κ(υρο)ῦ Μανουὴλ τοῦ Καντακουζηνοῦ, παρὰ κ(υρο)ῦ Μανουὴλ τοῦ Τζικανδύλη, καὶ Μαρκιανοῦ ἱερομονάχου· ἀντεβλήθη δὲ παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κ(υρο)ῦ Γεωργ(ίου) τοῦ Γαβριηλοπούλου, καὶ τοῦ αὐτοῦ ἱερομονάχου Μαρκιανοῦ, καὶ διωρθώθη ὅσον ἐς τὴν αὐτῶν δύναμιν· μὴνὶ σεπτεμβρίῳ, δ', ἰν(δικτιῶνος) ια', ἔτους ςωπα'. Σύμφωνα με τον Tuyn, ο Τζυκανδύλης έχει γράψει τα φύλλα 1r-248v και ο Μαρκιανός τη συνέχεια, μέχρι το φύλλο 306v, όπου και ο κολοφώνας. Οι συνεργάτες του Τζυκανδύλη σε αυτό το χειρόγραφο είναι πρόσωπα γνωστά. Ο γραφέας Μαρκιανός τον Νοέμβριο του 1369

έγραψε, πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη, τον κώδικα Par. gr. 1585 που περιλαμβάνει το συναξάριο του Νικηφόρου Καλλίστου⁴⁹. Ο Γεώργιος Γαβριηλόπουλος αναφέρεται ως πλατωνικός φιλόσοφος που ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, ταξίδευε συχνά σε διάφορα μέρη και πέρασε επανειλημμένα από την Πελοπόννησο και τον Μυστρά⁵⁰.

Μία γενική παρατήρηση για τα παραπάνω χειρόγραφα του Τζυκανδύλη είναι ότι στους κολοφώνες αναγράφεται πάντοτε η ένδειξη Ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ με μόνη εξαίρεση το χειρόγραφο Vat. gr. 127, του οποίου όμως ο κολοφώνας έχει γραφεί από τον Μαρκιανό και όχι από τον Τζυκανδύλη⁵¹. Ο τόπος γραφής του τελευταίου χειρογράφου συνάγεται από το όνομα του παραγγελιοδότη Μανουήλ Καντακουζηνού, δεσπότη του Μορέως.

Η έως τώρα έρευνα αποδίδει στον Μυστρά και τον κώδικα Par. gr. 135 που έχει την υπογραφή του Τζυκανδύλη. Το χειρόγραφο αυτό (διαστ. 39×28 εκ., φύλλα 247)⁵² περιλαμβάνει το βιβλίο του Ιώβ με σχόλια και κοσμεϊται με 198 μικρογραφίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονες δυτικές επιδράσεις τόσο σε εικονογραφικές λεπτομέρειες όσο και στην τεχνοτροπία. Οι μελετητές που δέχονται ανεπιφύλακτα ότι το χειρόγραφο γράφηκε στον Μυστρά⁵³ στηρίζονται αποκλειστικά και μόνο στη χρονολογία 1362 που αναφέρεται στον κολοφώνα του φ. 247v: Ἐτελειώθη ἢ παρούσα βίβλος διὰ [χειρὸς] Μανουὴλ τοῦ Τζυκανδύλη, κατὰ μῆνα [...] τῆς πεντεκαδεκάτης ἰνδικτιῶνος τ(οῦ) ἑξαχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ ἔ(τους)· στη συνέχεια προχωρούν και αποδίδουν το φαινόμενο στις σχέσεις του Μυστρά με τις δυτικές κοινωνίες⁵⁴. Αλλά στον κολοφώνα δεν

⁴⁶ Βλ. Nicol, *The Reluctant Emperor* (υποσημ. 39), 155.

⁴⁷ I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae regiae Bavaricae*, IV, Μόναχο 1806-1812, 406-408. Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, 170.

⁴⁸ Tuyn, *Vaticani*, 165-166. *Repertorium* 3, αριθ. 419 (Τζυκανδύλης), αριθ. 431 (Μαρκιανός).

⁴⁹ Omont, *Fac-similés* (υποσημ. 43), 18. Vogel-Gardhausen, *Schreiber*, 289. *Repertorium* 2, αριθ. 358.

⁵⁰ *PLP*, αριθ. 3433.

⁵¹ O Tuyn, *Italy*, 231 αναγνωρίζει τον γραφικό χαρακτήρα του Τζυκανδύλη σε ορισμένες σελίδες (279r-300v) του κώδικα Greco 146 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, που περιλαμβάνει τη *Summa Theologica* του Θωμά Ακινάτη μεταφρασμένη στα ελληνικά. Το χειρόγραφο γράφηκε το 1363 σύμφωνα με το βιβλιογραφικό σημείωμα και ο Tuyn συμπεραίνει ότι γράφηκε στον Μυστρά, επειδή τότε ο Τζυκανδύλης κατοικούσε εκεί.

⁵² Omont, *Fac-similés* (υποσημ. 43), 17-18, πίν. LXXXVII-LXXXVIII. Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, 169-170.

⁵³ *Byzance et la France médiévale*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι 1958, αριθ. 87. Μ. Θεοχάρη, "Ένα βυζαντινό χειρόγραφο στο Μυστρά, Νέες Μορφές, Μάρτιος-Απρίλιος 1962, 25-28. *Η βυζαντινή τέχνη, τέχνη ευρωπαϊκή*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1964, 262-263, αριθ. 292. T. Velmans, *Le Parisinus grecus 135 et quelques autres peintures de style gothique dans les manuscrits grecs à l'époque des Paléologues*, *CahArch* 17 (1967), 209-235. Spatharakis, *Corpus* (υποσημ. 7), αριθ. 264 (όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία). *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι 1992, αριθ. 354. *Tresors de Byzance. Manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale de France*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι 2001, αριθ. 38. Σε όλες τις παραπάνω δημοσιεύσεις αναφέρεται ως χρόνος γραφής το 1362 και ως τόπος ο Μυστράς, ενώ υπάρχουν και απόψεις που υποστηρίζουν ότι το χειρόγραφο εικονογραφήθηκε από τον ίδιο τον Τζυκανδύλη.

⁵⁴ Αξιοσημείωτη είναι η άποψη του H. Belting, *Das Illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Χαϊδελβέργη 1970, 16-17, ότι το έργο αποτελεί ένα πείραμα του καλλιγράφου Τζυκανδύλη, ο

αναφέρεται ούτε χορηγός ούτε τόπος γραφής, ενώ η φθορά στη θέση του μήνα δεν επιτρέπει να καθορισθεί επακριβώς ο χρόνος γραφής, ο οποίος πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στον Σεπτέμβριο του 1361 και το τέλος Μαρτίου του 1362. Όμως, για το διάστημα αυτό δεν υπάρχουν στοιχεία που να πιστοποιούν την παρουσία του Τζυκανδύλη στον Μυστρά, όπου τον βρίσκουμε οπωσδήποτε τον Απρίλιο του 1362, σύμφωνα με τον κολοφώνα στο χειρόγραφο της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης D 538 inf. Επισημαίνοντας την απουσία αναγραφής του τόπου στα χειρόγραφα του Τζυκανδύλη που γράφηκαν πριν από τον Απρίλιο του 1362⁵⁵ και τη χρονολόγηση του *Par. gr.* 135 ανάμεσα στον Σεπτέμβριο του 1361 και τον Μάρτιο του 1362, πιστεύω ότι δίνεται η δυνατότητα να στραφεί η έρευνα και προς άλλες κατευθύνσεις. Μια υπόθεση εργασίας ότι το χειρόγραφο γράφηκε και διακοσμήθηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ Σεπτεμβρίου 1361 και Μαρτίου 1362⁵⁶ αξίζει να διερευνηθεί. Στο περιβάλλον των ιταλικών παροικιών που δραστηριοποιούνταν αυτή την εποχή στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας είναι πολύ πιθανό να βρίσκονταν παραγγελιοδότες για παρόμοια έργα⁵⁷.

Η βιβλιογραφική παραγωγή της δεκαετίας 1362-1372 στον Μυστρά οφειλόταν ασφαλώς στα πνευματικά ενδιαφέροντα της οικογένειας των Καντακουζηνών και

του κύκλου της. Με αυτό το δεδομένο ο τόπος εργασίας του Τζυκανδύλη και των συνεργατών του θα πρέπει να βρισκόταν στην Πάνω Χώρα, στην περιοχή των Παλατιών και της μονής Ζωοδότου (Αγία Σοφία), ιδρυτής της οποίας ήταν ο δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνός.

Τα σωζόμενα στοιχεία για τα χειρόγραφα του Μυστρά που εξετάστηκαν, οδηγούν σε ορισμένες διαπιστώσεις: α) Διαχωρίζονται σε δύο ομάδες με χρονική απόσταση μεταξύ τους (1289-1319 και 1362-1372). β) Συνδέονται με την παρουσία στον Μυστρά ορισμένων προσώπων που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη. γ) Το περιεχόμενο διαφοροποιείται στις δύο ομάδες: στην πρώτη κυριαρχεί η αντιγραφή εκκλησιαστικών έργων, στη δεύτερη υπερτερεί η «θύραθεν» παιδεία, αλλά και η αναπαραγωγή έργων που σχετίζονται με τις θρησκευτικο-φιλοσοφικές αναζητήσεις της εποχής. δ) Η ποιότητα είναι επίσης διαφοροποιημένη, αφού η δεύτερη περίοδος σφραγίζεται από την παρουσία ενός λόγιου αυτοκράτορα και ενός ονομαστού καλλιγράφου⁵⁸.

Μετά την αναχώρηση του Τζυκανδύλη οι δραστηριότητες αυτές ατονούν, τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 14ου αιώνα. Με τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα αρχίζει η τρίτη περίοδος βιβλιογραφικών δραστηριοτή-

ο οποίος ως ερασιτέχνης εικονογράφησε το χειρόγραφο του που γράφηκε και διακοσμήθηκε στον Μυστρά. Την άποψη αυτή απορρίπτει η Hutter, ό.π. (υποσημ. 40), 252, συγκρίνοντας τα απλά και φίνα διακοσμητικά σχέδια (επίτιπλα, διαχωριστικά, αρχικά γράμματα) των άλλων χειρογράφων του Τζυκανδύλη με τις μικρογραφίες του *Par. gr.* 135, τις οποίες αποδίδει σε δυτικό ζωγράφο που ζούσε στον Μυστρά.

⁵⁵ Για τα προ του 1362 χειρόγραφα του Τζυκανδύλη, βλ. Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, 167-168. Vogel - Gardthausen, *Schreiber*, 281. Turyn, *Vaticani*, 150. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Τζυκανδύλης, όταν επιστρέφει από τον Μυστρά στην Κωνσταντινούπολη, θεωρεί απαραίτητο να σημειώσει τον τόπο γραφής, όπως γίνεται φανερό από το βιβλιογραφικό σημείωμα στον κώδικα 170 της Βιβλιοθήκης της Ζυρίχης που γράφηκε το 1374: *Έγγραφή και έτελειώθη ή παρούσα βίβλος εν τῇ Κωνσταντινουπόλει διά χειρός Μανουήλ τοῦ Τζυκανδύλη, κατά μήνα Μάρτιον τῆς ιβ' ἰνδικτιώνος τοῦ ρωπβ' ἔτους*. Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, 170-171. Vogel - Gardthausen, *Schreiber*, 282.

⁵⁶ Η σωστή τοποθέτηση του χειρογράφου με την αναγραφή της χρονολογίας 1361/2 χωρίς σημείωση του τόπου, στο *Repertorium* 2, αριθ. 351, δεν αξιολογήθηκε από τις μεταγενέστερες δημοσιεύσεις. Μόνο στον κατάλογο της πρόσφατης έκθεσης στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης σημειώνεται η χρονολογία 1361/2, χωρίς αιτιολόγηση και παραπομπή στο *Repertorium*, παραμένει όμως ως τόπος γραφής ο Μυστράς, βλ. *Byzantium, Faith and Power (1261-*

1557), κατάλογος έκθεσης, Νέα Υόρκη 2004, 63, αριθ. 33.

⁵⁷ Η Tania Velmans, που πιστεύει ότι το χειρόγραφο διακοσμήθηκε στον Μυστρά πιθανότατα από έλληνα ζωγράφο, συνδέει την εικονογράφηση με μικρογραφίες της Κεντρικής Ιταλίας, επισημαίνει τις στενές σχέσεις του Βυζαντίου με τις πόλεις της περιοχής και αναφέρεται στις παροικίες των Βενετών, Πιζάνων και Γενοιατών κατά τους χρόνους των Παλαιολόγων στην Κωνσταντινούπολη, Velmans, *Le Parisinus grecus*, ό.π. (υποσημ. 53), 231-232, 235. Για το θέμα βλ. και *IEE*, Θ', 124, 229-237.

⁵⁸ Για την τεχνική ποιότητα των χειρογράφων του Μυστρά βλ. G. de Gregorio, *Attività scrittoria a Mistra nell'ultima età Paleologa: il caso del Cod. Mut. gr. 144, Scrittura e Civiltà* 18 (1994), 243-280. Ο συγγραφέας με αφορμή το χειρόγραφο *Mut. gr. 144* της Βιβλιοθήκης Estense της Modena, που γράφηκε από τον Νικόλαο Λεμενίτη το 1441, αναφέρεται συνοπτικά στη βιβλιογραφική δραστηριότητα στον Μυστρά και εκτιμά ότι από τα τέλη του 13ου μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα το επίπεδο ήταν χαμηλό και κυριαρχούσαν οι συντηρητικές τάσεις, ενώ αργότερα με τους Καντακουζηνούς και τους Παλαιολόγους δημιουργούνται δυνατότητες τεχνικής εργασίας υψηλού επιπέδου. Σε αυτό το κλίμα βρίσκεται ο Τζυκανδύλης που εργάζεται στην καρδιά του Δεσποτάτου και δημιουργεί έργα εξαιρετικής τεχνικής ποιότητας (στο ίδιο, 255-258). Την πληροφορία για το άρθρο του de Gregorio οφείλω στον αρχαιολόγο κ. Σταύρο Αρβανιτόπουλο, τον οποίο και ευχαριστώ.

των που διαρκεί έως το τέλος της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή και οφείλεται στην εγκατάσταση και παραμονή στον Μυστρά των σημαντικότερων πνευματικών προσωπικοτήτων της αυτοκρατορίας.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι το ενδιαφέρον της κεντρικής εξουσίας για την ανάπτυξη της πόλης του Μυστρά σε άμεση σύνδεση με την Πρωτεύουσα, που άρχισε συστηματικά με τον Ανδρόνικο Β', εντατικοποιήθηκε από τον Ιωάννη ΣΤ' και συνεχίστηκε έως το τέλος με τον Μανουήλ Β' και τους διαδόχους του. Υπενθυμίζουμε ότι τα ση-

μαντικότερα μνημεία του Μυστρά βρίσκονται σε χρονολογική αντιστοιχία με τους παραπάνω «σταθμούς» της ανάπτυξης της πόλης: Η Οδηγήτρια του Βροντοχίου κτίζεται και διακοσμείται με επιχορηγήσεις του Ανδρονίκου Β', η Αγία Σοφία και η Περίβλεπτος είναι ιδρύματα της οικογένειας των Καντακουζηνών, η Παντάνασσα, τέλος, είναι κτίσμα του Ιωάννη Φραγκόπουλου, «πρωθυπουργού» του Δεσποτάτου στους χρόνους των τελευταίων Παλαιολόγων.

Rodoniki Etzeoglou

«ΕΓΡΑΦΗ ΕΝ ΤΩ ΜΥΖΙΘΡΑ».

BIBLIOGRAPHICAL ACTIVITIES AT MISTRA DURING THE THIRTEENTH AND FOURTEENTH CENTURIES

The city of Mistra, which was founded in the years following 1262, received the special attention of the central authority and was organized in direct dependence on the Capital.

The bibliographical activities in Mistra are placed within the framework of this policy, as is demonstrated by the extant manuscripts dating to the thirteenth and fourteenth centuries. Their examination leads to the following observations: a) they fall into two groups with an interval between them: 1289-1319 and 1362-1372; b) they are connected with the presence at Mistra of certain personalities from Constantinople; c) the two groups are differentiated in terms of content; copying of ecclesiastical works prevails in the first group, while the second group is characterized by the pre-

dominance of ancient Greek authors as well as the transcription of works relating to religious-philosophical quests of the period; d) there is also a differentiation in quality, since the second period is marked by the presence of a scholarly emperor and of a renowned scribe.

The dominant figure in the first period is Nikephoros Moschopoulos, a man of letters as well as bibliophile prelate, who was Metropolitan of Lakedaimonia from 1288/9 to 1315/6. Nikephoros is the patron of three codices, two of which have been written by the scribe Georgios, working in his service, while Nikephoros himself took part in the writing of the third codex (Milan, Bibl. Ambrosiana Z 34 sup.; Paris, Bibl. Nationale, Par. suppl. gr. 1175; Cesena, Bibl. Malatestiana D.

Συνομογραφίες

Repertorium 1-3 = Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600.

1. E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Βιέννη 1981. 2. E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs*, Βιέννη 1989. 3. E. Gamillscheg, *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, Βιέννη 1997.

Turyn, *Vaticani* = A. Turyn, *Codices graeci vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, Βατικανό 1964.

Turyn, *Italy* = A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the 13th and 14th Centuries in the Libraries of Italy*, Urbana - Chicago - Λονδίνο 1972.

Turyn, *Great Britain* = A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the 13th and 14th Centuries in the Libraries of Great Britain*, Dumbarton Oaks, Washington 1980.

Zakythinos, *Despotat* = D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée. I: Histoire publique. II: Vie et institutions, Variorum*, Λονδίνο 1975.

XXVII.2). Moreover, Nikephoros Moschopoulos brought from Constantinople two codices, which he dedicated to ecclesiastical foundations of Mistra (Oxford, Bodleian Library, Holkham gr. 6; Moscow, Historical Mus., Syn.gr. 225).

In the same period three more codices were written by the priest and *protekdikos* of the Metropolis of Lakedaimonia, Nikolaos Malotaras (Bibl. Escorial Ω-II-5; Athens, National Library no. 2550; Venice, Istituto Hellenico no. 4), while another one by the *nomikos* Basilakis (Par. gr. 708). These codices were patroned by Pachomios, abbot of the Brontochion Monastery, and Ioannis Polemianitis, a nobleman and relative of the emperor Andronikos II. The manuscripts of this group contain ecclesiastical works (Gospels, Homilies, ascetic texts) except for one, namely Homer's *Odyssey*, belonging to Nikephoros Moschopoulos.

The manuscripts of the second group all bear the signature of the well known Constantinopolitan scribe Manuel Tzykandyles, who came to Mistra at the behest of former emperor John VI Kantakouzenos. Of the seven extant codices dating to this period, three contain works of John Kantakouzenos (Par. gr. 1241; Meteora Monastery of Holy Trinity no. 1; Vat. gr. 674), while the remaining four include works by Plutarch, Xenophon and Thucydides (Bodleian, Can. gr. 93; Ambrosiana D 538 inf.; Munich, State Library no. 451; Vat. gr. 127). Demetrios Kasandrenos, a distinguished nobleman from Constantinople who followed John Kantakouzenos in Mistra, and Manuel Kantakouzenos, Despot of the Peloponnese, are mentioned as patrons of these codices.

A distinguishing feature of the manuscripts by Tzykandyles studied here, is the fact that the place of writing is noted on the colophon (ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ = written in Mistra). This feature is not encountered in the manuscripts written by him in Constantinople prior to 1362, whereas it occurs in a manuscript dating to 1374, i.e. after his return to Constantinople (ἐγράφη ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει = written in Constantinople).

On the basis of the above, and given the correct reading of the date in the colophon of cod. Par. gr. 135, doubts are expressed concerning what has hitherto been published as regards the writing and illumination of this particular codex at Mistra. This manuscript, containing the book of Job with *scholia*, and illuminated with 198 miniatures, exhibits strong Western influences and bears in the colophon the signature of Tzykandyles, without the place of writing, and the year 6870, which corresponds to the year 1362. However, damage in the position of the month does not allow for a precise dating within the interval September 1361 and March 1362. Moreover, there is no evidence that Tzykandyles was at Mistra during this period, since the earliest manuscript with the indication ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ (= written in Mistra) bears the exact date 7 April 1362 (Ambrosian, D. 538 inf.). In view of the above and given the fact that at this period there were organized colonial communities of Italian cities in the capital of the Empire, it may be surmised that Par. gr. 135 was written and illuminated in Constantinople prior to Tzykandyles journey to Mistra.